

УДК 343.98

А. Л. ДУДНИКОВ,

канд. юрид. наук, доцент,
Національний університет «Юридична
академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОСОБІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано основні характеристики злочинів у сфері економічної діяльності, запропоновані власне поняття злочину цього виду та їх система, визначено та досліджено криміналістичні особливості способів злочинів у сфері економічної діяльності.

Ключові слова: злочини у сфері економічної діяльності, привласнення, розтрата майна або зловживання ним шляхом зловживання службовим становищем, спосіб злочину у сфері економічної діяльності.

Поняття відіграють дуже важливу роль у науці. Чітка, струнка, точна система понять, яка враховує всі особливості певних категорій, є основним інструментарієм пізнання у будь-якій науці, в тому числі криміналістиці. Вона дозволяє з'ясувати сутність цих категорій, показати взаємозв'язки між ними, відокремити їх від суміжних понять і є обов'язковою умовою їх успішного використання у практичній діяльності. Ці положення мають безпосереднє відношення як до поняття злочину у сфері економічної діяльності, так і до поняття способу його вчинення.

Злочини у сфері економічної діяльності є продовженням криміналізованих економічних відносин. Статистичні дані свідчать про зростання економічної злочинності за останні роки. Економіка держави продовжує зазнавати великих втрат від злочинних посягань, а її подальша криміналізація не тільки заважає подоланню негативних явищ, а й поглиблює їх. Злочини у сфері економічної діяльності – це дуже складна система понять, яка охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, котрий охороняється кримінальним законом. Основою для таких злочинів є власність, товари, гроші, господарська діяльність, валюта і т. ін.

Загальні положення виявлення й розслідування економічних злочинів досліджувалися в роботах А. Ф. Волобуєва, О. Г. Кальмана, В. Д. Ларічева, Г. А. Матусовського, В. О. Образцова та інших науковців, однак вони не торкалися зазначеної теми.

У сучасних умовах таке негативне соціальне явище як економічна злочинність наповнюється новим змістом. У результаті реформування суспільно-економічних відносин, трансформації економіки держави з'явилися нові групи суспільно-небезпечних діянь, незаконні механізми та способи їх вчинення, складні схеми організаційного та корупційного прикриття в різних галузях економіки.

Іншою складовою економічних злочинів є високий рівень їх латентності, що пов'язано з характером цих злочинів. Помітна частина злочинів у сфері економіки не потрапляє в поле зору правоохоронних органів, по ним не порушуються і не розслідуються кримінальні справи. Унаслідок цього дані статистичної звітності свідчать про ступінь активності відповідних правоохоронних органів у діяльності по виявленню цього виду злочинів і лише приблизно вказують на їх фактичну розповсюдженість.

У зв'язку з цим економічна злочинність є вагомою частиною тіньової економіки, яка у свою чергу є першоджерелом і матеріальною основою для організованої злочинності. Слід погодитися з думкою багатьох вчених, які вважають, що тіньова економіка – це вся сукупність економічної діяльності, яка не враховується офіційною статистикою і не включається до валового національного продукту країни [1, с. 25]. Важливим для розуміння тіньової економіки є той факт, що вона має місце у різних типах економіки: від розвинених ринкових до планово-соціалістичних. У 70-80-х рр. XX ст. неофіційна економіка досягла помітних розмірів і в колишньому СРСР. Інша справа, що більшість економістів світу вважають, що якщо рівень тіньової економіки не перевищує 15 % валового національного продукту (як у більшості країн Заходу), то вона не загрожує економічній безпеці держави. В Україні картина зовсім інша – впродовж останніх років, у тому числі й у 2000-х рр.,

рівень тіньової економіки наближався до 50 % ВВП, що безпосередньо перешкоджало нормальному функціонуванню економіки країни.

Тіньова економіка багато в чому пов'язана з шахрайством, яке має економічну спрямованість. У сучасних умовах хазяйнування в цій групі злочинів відбулися суттєві зміни. Як відмічає російський криміналіст В. Д. Ларічев, якщо раніше в умовах централізованої економіки основними видами злочинів були розкрадання, вчинені службовими або матеріально-відповідальними особами, то тепер у структурі злочинних посягань переважають шахрайські дії щодо заволодіння матеріальними цінностями та грошовими коштами, які належать іншим юридичним і фізичним особам [5, с. 77-78]. Тобто шахрайство значно розширило свої межі та способи вчинення.

Чинний Кримінальний кодекс України у ст. 190 визначає шахрайство як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Форми шахрайства достатньо різноманітні – це і обман діями, і словесний обман (якщо він набуває письмової форми, то мають місце фіктивні документи), і зловживання довірою, коли злочинці для досягнення своїх цілей використовують довірчі відносини.

Аналогічні підходи мають місце і в інших країнах світу, зокрема в США, де шахрайство відносять до так званої «білокомірцевої» злочинності і є одним з найбільш поширених її видів з тенденцією до зростання. За даними, отриманими з американських джерел, унаслідок різноманітних шахрайських дій різні фірми та заклади втрачають від 0,5 до 2 % своїх доходів. Найбільш ураженими цим видом злочинів є такі сфери як страховий бізнес, послуги, торгівля, реклама, податки та ін.

Серед шахрайських операцій «білих комерців» особливе місце посідають злочини, вчинені службовцями державних закладів або приватних фірм, які використовують своє службове становище для отримання матеріальної вигоди за рахунок своїх роботодавців. Такі злочини, матеріальна шкода від яких складає декілька мільярдів доларів США, вчиняються в різноманітних формах. Однією з них, як і в Україні, є розтрата, коли службова особа привласнює

майно або гроші, які були довірені їй у зв'язку з обов'язками, які вона виконує, тобто опинились в її розпорядженні на законних підставах.

Таким чином, шахрайство у криміналістиці можна розглядати у більш широкому значенні, аніж у кримінальному праві. Якщо в ст. 190 КК шахрайство розглядається як склад злочину з усіма характерними для нього ознаками, то при вчиненні деяких інших злочинів мова йде про окремі його елементи. Економічні злочини, в тому числі злочини у сфері економічної діяльності, завжди мають шахрайську спрямованість, а способи їх вчинення включають у себе в тому числі й шахрайські дії (матеріальна та інтелектуальна підробка документів, виготовлення фіктивних документів, порушення технології випуску готової продукції та ін.).

Помітне місце серед злочинів в економічній сфері належить привласненню, розтраті майна або заволодінню ним шляхом зловживання службовим становищем, при вчиненні яких також використовуються шахрайські прийоми [6, с. 69-70]. Цей вид злочинів також має загальний характер для економічних діянь. Наприклад, особа шляхом вчинення інших злочинів може створити резерви майна або коштів, а привласнити їх не може і тому вимушена застосувати способи привласнення.

Найбільш системно та детально способи вчинення злочинів, у тому числі й розкрадань, почали вивчати в 70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розробкою проблем криміналістичної характеристики злочинів. Показовим у цьому відношенні було видання довідкового посібника для слідчих, в якому містився детальний опис способів вчинення розкрадань, які розподілялися в залежності від галузі народного господарства і предмета злочинного посягання (кошти або товарно-матеріальні цінності) [7].

Сьогодні способи розкрадання класифікуються і за іншими підставами. Наприклад, пропонується поділяти їх на дві групи:

– прості розкрадання, які вчиняються шляхом безпосереднього незаконного заволодіння державним або колективним майном (привласнення або розтрата);

– замасковані розкрадання, які вчиняються однією або групою осіб з використанням різних способів та прийомів маскуванню як самого злочину, так і слідів, які їм залишені [4, с. 162-163].

Узагальнення шахрайських прийомів, які використовуються при розкраданнях, надало підстави для об'єднання їх способів у такі групи:

1) вчинення розкрадання та супутніх йому злочинів з використанням комп'ютерної техніки для здійснення фіктивних електронних платежів;

2) вчинення розкрадання та супутніх йому злочинів підприємцем шляхом укладення фіктивної угоди на умовах попередньої оплати з наступним заволодінням грошовими коштами партнера;

3) вчинення розкрадання та супутніх йому злочинів шляхом заснування інвестиційної фірми (довірчого товариства, пенсійного фонду, страхової компанії тощо) з наступним заволодінням грошовими коштами вкладників;

4) вчинення розкрадання та супутніх йому злочинів шляхом утворення і використання фіктивних безготівкових грошових коштів в підприємницькій діяльності;

5) вчинення розкрадання та супутніх йому злочинів шляхом обманного одержання і присвоєння кредиту [2, с. 16].

Недоліком такого групування способів є те, що всі вони спрямовані на розкрадання коштів, а товарно-матеріальні цінності як предмет злочинного посягання залишається поза межами цієї класифікації.

Розкрадання відносяться до групи злочинів, які вчиняються у сфері економічної діяльності. Цей вид злочинів, як справедливо відмічає проф. В. О. Образцов, є складовою частиною злочинів, які вчиняються у зв'язку з професійною трудовою діяльністю [8, с. 385]. Поняття цього виду злочинів, на відміну від понять «злочини у сфері економіки» та «економічні злочини», визначається як передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні, навмисні й корисливі діяння, що посягають на суспільні відносини, пов'язані з виробництвом матеріальних благ і вчиняються особами, які реалізують свої професійні функції в системі економічних зв'язків та відносин [3, с. 171].

Суттєвими рисами цієї групи протиправних діянь є їх криміналістична однорідність, тобто детермінованість однаковою обстановкою виробництва (сюди належать галузь, виробнича ділянка, місце, час, канали збуту, реалізації здобутого злочинним шляхом та ін.), учинення, хоча і різними, але порівняно близькими способами, однакові характеристики особи злочинця й предмета посягання. Звідси можна зробити висновок, що криміналістичні характеристики цих видів злочинів також мають дуже багато спільного.

До злочинів у сфері економічної діяльності відносяться: а) привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК); б) незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203¹ КК); в) незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК); г) фіктивне підприємництво (ст. 205 КК); д) порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); є) незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК); ж) умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції (ст. 227 КК); з) незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК).

Злочини у сфері економічної діяльності створюють реальну загрозу не тільки життєдіяльності суспільства, але й суверенітету держави. Для підвищення ефективності боротьби з цими небезпечними видами злочинів, окрім інших факторів, потрібно системно та ґрунтовно досліджувати їх способи. Причому для досягнення криміналістичних цілей, їх потрібно розглядати не тільки як способи вчинення, але і як способи підготовки до злочину та його приховування.

Однією з обставин, які обумовлюють високу латентність та складність розслідування злочинів у сфері економічної діяльності, є використання суб'єктами даних злочинів складних замаскованих способів, які у багатьох

випадках не знаходять прямого відображення в документах бухгалтерського обліку. Також на практиці розповсюджені випадки, коли при вчиненні багатоепізодних злочинів використовуються різноманітні способи, їх комбінації при наявності багатьох епізодів, пов'язаних з посадовими, господарськими та іншими видами злочинів.

При розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності спосіб є не тільки об'єктом встановлення, але й засобом виявлення різних обставин злочину, що відносяться до інших елементів криміналістичної характеристики. Вищевказані обставини дають змогу віднести спосіб злочину у сфері економічної діяльності до ключових елементів їх криміналістичної характеристики. Особливо це стосується злочинів проти власності, які вчиняються шляхом зловживання службовим становищем, коли наслідки злочину очевидні й значною мірою очевидна причетність певних осіб до злочину, що був вчинений. Але при цьому недостатньо зрозуміло яким способом дане діяння було вчинено, який його механізм.

Злочинці обирають спосіб злочину у сфері економічної діяльності не самовільно, а з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів. Стосовно цього виду злочинів до об'єктивних факторів відносяться: вид діяльності та виробництва; підпорядкованість підприємства: система обліку, звітності контролю та охорони; джерела майна (враховане, невраховане, державне, колективне, приватне); часові періоди злочину (сезонність, час доби, виробничий цикл); характер виробничо-господарських операцій; споживча вартість майна, наявність зв'язків між злочинцем і об'єктом посягання.

Велике значення для вибору способу злочину у сфері економічної діяльності має обстановка на підприємстві. Використовуючи «слабкі» місця та недоліки у виробничо-господарській діяльності, зберіганні, обліку та контролі, організації охорони, злочинець обирає, як йому здається, найбільш ефективний спосіб злочину. При цьому враховується розподіл обов'язків, який існує у даній установі, між службовими та матеріально-відповідальними особами, чії дії необхідні для настання злочинного результату.

Зміст способу злочину визначається також тим, що являє собою предмет його посягання. Властивості предмета посягання (чи то гроші, чи товарно-матеріальні цінності) обумовлюють вчинення тих чи інших дій або операцій, використання певного обладнання, засобів. Місце знаходження предмета злочинного посягання суттєво впливає на місце та час дій, які входять до способу злочину. В результаті способи злочинів у сфері економічної діяльності, які посягають на грошові кошти, конкретизуються, набувають відмінностей, особливостей, які відрізняють їх від способів цього виду злочинів, що посягають на товарно-матеріальні цінності.

До об'єктивних факторів, які детермінують спосіб злочину у сфері економічної діяльності, слід віднести: ціль та мотив вчинення злочину, склад злочинної групи, риси характеру співучасників, їх професійна підготовка, досвід роботи, навички, звички, ділові зв'язки, коло знайомих, інтересів. Особливо важливу роль відіграють наявності злочинних зв'язків і склад співучасників, а також їх професійна підготовка. Як правило, чим різноманітніше склад злочинної групи (в тому числі за своїм службовим становищем), тим більш складні способи злочинів застосовуються.

Наявність співучасників є суттєвим фактором, що обумовлює спосіб злочину у сфері економічної діяльності. Наприклад, при вчиненні розтрат, привласнень майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, можливість застосування того чи іншого способу залежить від того, чи входять до складу злочинної групи один з керівників підприємства, співробітник бухгалтерії, майстер або інші особи.

Формування злочинної групи об'єктивно обумовлює вибір достатньо складних та кваліфікованих способів злочинів з розподілом функцій між співучасниками, удосконаленням злочинних дій. Порівняно зі злочинами, що вчиняються одноособово, це підвищує інтенсивність та ефективність способів злочинів у сфері економічної діяльності, вони представляють більшу небезпеку для суспільства і мають більш тяжкі наслідки.

Злочинна група складається з осіб, які діють спільно і кожен з учасників робить свій внесок у злочин відповідно до розподілу функцій. Оскільки особи, що входять до груп, які вчиняють злочин у сфері економічної діяльності, пов'язані між собою службовими та іншими відносинами, неодноразовим вчиненням різних злочинів та підготовкою до них, то для цих груп слід виділити таку їх своєрідну характеристику як стійкість, що значно підвищує суспільну небезпеку цих видів злочинів.

Особи злочинців, які вчиняють злочини у сфері економічної діяльності, характеризуються складною системою ознак, до якої можна віднести групи соціально-демографічних, фізичних, психологічних та моральних ознак. Серед них слід виділити такі як рівень та характер освіти, службове становище, професійні навички, колишні судимості, жага до наживи, безпринциповість, аморальність поведінки та деякі інші особисті характеристики, які відрізняють їх від злочинців, які вчиняють інші злочини. Як правило, ці особи більш освічені, самовпевнені, вирізняються психологічною стійкістю, високою самооцінкою, винахідливістю. Серед них, порівняно з іншими видами злочинів, більша кількість жінок.

Дії, які виконують злочинці і які входять до способу злочину у сфері економічної діяльності, мають певну послідовність і об'єктивно пов'язані між собою. Наприклад, вчинення дій з метою використання (у тому числі і в технологічному процесі на виробництві) резервів матеріальних цінностей, які були створені, вимагає застосування прийомів по вилученню неврахованих лишків та приховуванню цих фактів. Ще однією особливістю цих діянь є те, що злочинці зазвичай намагаються надати злочинним діянням вигляд нормальних законних операцій з метою утруднити їх виявлення при проведенні різного роду перевірок.

Спосіб злочину у сфері економічної діяльності є важливими джерелом утворення слідів та доказової інформації, використання яких і надає можливість виявляти і розкривати злочини, встановлювати винних. І це природно, оскільки спосіб злочину дуже часто залишає матеріально-фіксовані сліди, сукупність

яких дозволяє по кожній справі з'ясувати, які фактичні обставини слід встановити і в яких межах. Тому дії причетних осіб на різних етапах діяльності, включаючи приготування та приховування, незалежно від їх кримінально-правової оцінки і значення, слід ретельно з'ясовувати, встановлювати та аналізувати. Це актуально і у зв'язку з тим, що спосіб злочину встановлюється раніше, аніж надається його юридична оцінка.

Аналіз кримінальних справ свідчить, що способи злочинів у сфері економічної діяльності численні, різноманітні й надзвичайно складні. При розслідуванні таких справ дуже часто стикаються з необхідністю довести багатoelementну систему ретельно продуманих, підготовлених і тонко замаскованих дій злочинців. Це завдання ускладнюється тим, що суб'єкти цього виду злочинів для своїх цілей використовую звичайні для господарської діяльності підприємств операції. Багато з цих господарських операцій специфічні для різних галузей економіки і тому потребують окремого вивчення та доказування. Однак у способах злочинців у сфері економічної діяльності є і загальні положення, обумовлені наявністю спільних для багатьох галузей операцій і які відносяться до структури способу злочину.

Знання слідчими вищевказаних особливостей способів злочинів у сфері економічної діяльності дозволяє використовувати ефективні тактичні прийоми та методичні рекомендації щодо розслідування і попередження цих видів злочинів, висувати та перевіряти версії про механізм злочину, його зв'язки з іншими злочинами, причетних осіб та з'ясовувати інші важливі обставини по кримінальних справах.

Список літератури:

1. Бурбело О. А. Экономическая безопасность страны и теневая экономика / О. А. Бурбело // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: сб. материалов «круглого стола» / Министерство внутренних дел Украины, Луганский ин-т внутренних дел. – Луганск, 1997. – С. 24–28.

2. *Болобуєв А. Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. Ф. Волобуєв. – Х., 2002. – 42 с.

3. *Дудніков А. Л.* Криміналістичне поняття злочину у сфері економічної діяльності / А. Л. Дудніков // Проблеми законності: республ. міжвідом. наук. зб. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2008. – Вип. 96. – С. 165–172.

4. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики : учебник / под ред. проф. В. Д. Грабовского, доц. А. Ф. Лубина. – Н. Новгород : Нижегород. ВШ МВД России, 1995. – 400 с.

5. *Ларичев В. Д.* Преступления в кредитно-денежной сфере и противодействие им : монография / В. Д. Ларичев. – М. : МНФРА-М, 1996. – 240 с.

6. *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ: монография / Г. А. Матусовский. – Х. : Консум, 1999. – 480 с.

7. Методика расследования хищений социалистического имущества / отв. ред. В. Г. Танасевич. – М. : Всесоюзн. ин-т прокуратуры СССР, 1976. – 240 с.

8. *Образцов В. А.* Криминалистика : курс лекций / В. А. Образцов. – М., 1996. – 447 с.

Дудников А. Л. Криминалистические особенности способов преступлений в сфере экономической деятельности.

Проанализированы основные характеристики преступлений в сфере экономической деятельности, предложены собственное определение понятия преступления данного вида и их система, определены и исследованы криминалистические особенности способов преступлений в сфере экономической деятельности.

Ключевые слова: преступления в сфере экономической деятельности, присвоение, растрата имущества или завладение им путем злоупотребления служебным положением, способ преступления в сфере экономической деятельности.

Dudnikov A. L. Criminalistics features of methods of crimes in the sphere of economic activity.

Basic descriptions of crimes in the sphere of economic activity are analyzed, own determination of concept of crime of this kind and their system offer, the criminalistics features of methods of crimes and investigational in the sphere of economic activity are certain.

Key words: crimes in the sphere of economic activity, appropriation, property peculation or occupation to them by abusing, method of crime in the sphere of economic activity.